

کودتا به روایت سیا

مهدی احمدی
دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز،
دانشگاه تهران

- سرنگونی دولت مصدق به روایت اسناد سازمان سیا
- دونالد ویلبر
- ترجمه: بهمن سراحیان، سلمان قاسمیان
- تهران، انتشارات دانش نگار، چاپ اول، ۱۳۸۹، تعداد صفحات: ۱۶۸

درآمد

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و سرنوشت‌سازترین حوادث سیاسی تاریخ معاصر ایران سرمنشاء بسیاری از حوادث تلخ تاریخی این سرزمین به حساب می‌آید این کودتا، اولین کودتایی بود که با مداخله مستقیم و علنی دو دولت خارجی (انگلیس و آمریکا) برای سرنگون کردن یک دولت ملی (دولت دکتر مصدق) با همکاری محمدرضا شاه و به‌دست بی‌رحم‌ترین افراد ایرانی، که مزدوری بیگانگان را به عهده گرفته بودند انجام گرفت.

دکتر مصدق نه یک بت است و نه فقط دولتمردی سیاسی که خدمت او را بتوان در چند اقدام اقتصادی و اجتماعی خلاصه کرد. او فریاد خشم‌آلود مردمی است که آوای حق طلبانه‌اش هنوز و بلکه برای همیشه در این سرزمین و در دورترین نقطه‌های جهان در گوش‌ها طنین می‌اندازد. جبهه‌ی ملی در سال ۱۳۲۸ با موافقت دکتر مصدق تشکیل شد ولی این جبهه همان‌طوری که از عنوان آن بر می‌آید، مجموعه‌ی ناهمگونی از گروه‌های سیاسی کاملاً متضاد با خاستگاه‌های متفاوت بود. اعضای جبهه به ظاهر در یک نقطه با هم اتفاق نظر داشتند، آن هم ملی کردن صنعت نفت بود که در فراز و نشیب‌های بعدی، بسیاری از اعضای مثل حزب زحمت‌کشان و پان‌ایرانیسم از آن جدا شدند. (بیگدلی، ص ۳۸)

به هر ترتیب با تصویب قانون ملی شدن صنعت نفت در اسفند ۱۳۲۹ دولت انگلستان تلاش کرد تا منافع از دست رفته خود را دوباره به دست آورد به همین دلیل به انجام فعالیت گسترده در داخل و خارج ایران برای مهار جنبش ملی نفت و جلوگیری از اجرای صحیح آن پرداخت. در این شرایط دولت ایران برای جلوگیری از توطئه عوامل انگلیسی در داخل کشور، تصمیم به قطع روابط سیاسی خود با دولت انگلیس گرفت و در تاریخ ۳۰ مهر ۱۳۳۱ یادداشتی خطاب به سفارت انگلیس در تهران، مبنی بر قطع روابط سیاسی بین دو دولت نوشت.

دولت انگلستان به منظور بازگرداندن وضعیت سابق و سلطه‌ی انحصاری خود بر نفت، دست به اقداماتی از جمله: تحریم خرید نفت از ایران، تعقیب قضایی خرید از ایران، فراهم نمودن اسباب کودتا، انجام یک سلسله عملیات پنهان و مهم‌تر از همه جلب عملیات و همکاری دولت آمریکا و کاهش پایگاه مردمی دولت مصدق زد.

بعد از تصویب طرح مشترک انگلیس و آمریکا برای سرنگونی دکتر مصدق،

چماقداران طرفدار شاه در کودتای ۲۸ مرداد

ادامه‌ی تحصیل داد یک سال بعد به سوریه و سپس ایران آمد و به همکاری با آر تور اوپام پوپ (ARTHUR PHAM POPE) پرداخت. در طول اقامتش در ایران اطلاعات فراوانی راجع به بناهای معماری ایران گرد آورد که آن، را در کتاب آثار معماری تیموری و ایلخانی خود آورده است. در طول جنگ جهانی دوم به خدمت سیستم جاسوسی آمریکا در آمد. در همین زمان دوران دکتری خود را در رشته‌ی معماری ادامه داد و در ۱۹۴۹ م مدارک دکتری خود را گرفت. در دوران پس از جنگ و بروز مسائل مختلف در خاورمیانه، هم‌چون مسئله نفت ایران و شوروی، ملی شدن نفت تا بازگشت شاه به قدرت در سال ۱۹۵۳ م/ ۱۳۳۲ ش، به عنوان یک استراتژیک پست بزرگ سیاسی در خصوص مسائل ایران مطرح گردید. دونالد ویلبر در عملیات اژاکس نقش بسیار مهمی را بر عهده داشت و در مراحل مختلف عملیات از تصمیم برای تدوین طرح نخست وزیری زاهدی جزئی از عوامل اصلی کودتا بود. او تا دوران بازنشستگی خود را در ۱۹۶۹ م به عنوان تحلیل گر مسائل جاسوسی با سازمان سیا همکاری نمود. او در رابطه با مسائل ایران و خاورمیانه از عهد باستان تاکنون کتب و مقالات متعددی نوشته است. در زمینه‌های مختلف تاریخ فرهنگ و تمدن ایران، ایران در عهده پهلوی و برخی دوره‌های تاریخی دیگر دارای آثار برجسته‌ای است. وی سر انجام در سال ۲۰۰۰ م درگذشت. بخش‌های کتاب «سرنگونی دولت مصدق به روایت سند CIA» عبارت است از پیش‌گفتار، مقدمه‌ی مترجم، یادداشت نگارنده‌ی گزارش، خلاصه‌ی گزارش، قدم‌های نخستین، تهیه‌ی پیش نویس طرح، تحکیم نقشه‌ی عملیاتی، اتخاذ تصمیمات و آغاز فعالیت‌ها، اعمال فشار بر شاه، نخستین عملیات، شکست آشکار کودتا (۲۵ مرداد)، شاه پیروز می‌شود، گزارش به لندن، آن چه عملیات به ما می‌آموزد. مترجمان کتاب در «پیش‌گفتار» به زمینه‌های ورود آمریکا به خاورمیانه و

صفارت آمریکا به همراه عوامل انگلیس مسئولیت اجرای طرح مذکور را بر عهده گرفت. کریمیت روزولت (Kermit Roosevelt - فرماندهی سیا در خاورمیانه) در تاریخ ۲۸ تیر ۱۳۳۲ به تهران وارد شد و پس از ملاقات با شاه و جلب نظر او فعالیت‌های خود را برای سرنگونی دولت دکتر مصدق آغاز نمود. شاه پس از آن که از طرف دولت آمریکا و انگلیس خیالش راحت شد رضایت خود را اعلام داشت. ولی با وجود این فعالیت‌ها کودتا در ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ با شکست روبرو شد روزولت بیدرنگ عملیات دیگری را برای اجرای یک کودتای دیگر آغاز نمود. و سر انجام در غروب ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ کودتای آمریکا - انگلیس به وقوع پیوست و انگلستان دگر بار سلطه‌ی خود را بر ملت ایران تحمیل نمود.

معرفی کتاب

کتاب سرنگونی دولت مصدق به روایت سند سازمان CIA در یازده بخش و پنج ضمیمه گرد آوری شده است کتاب حاوی اسنادی درباره کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ است که توسط «دونالد ویلبر DONALD, WILBER» گردآوری شده است و بهمن سراجیان، سلمان قاسمیان آن را به فارسی ترجمه کرده‌اند.

دونالد ویلبر در سال ۱۹۰۷ م در ایالات مادیسون (MADISON) به دنیا آمد پس از گذراندن دوره‌های عمومی تحصیل در همان ایالات در دانشگاه برینستون در رشته‌ی هنر معماری به ادامه‌ی تحصیل پرداخت وی در ۱۹۲۹ م در رشته‌ی هنر فارغ‌التحصیل گردید و تحصیلات عالی‌ی خود را در رشته‌ی معماری ادامه داد و یک سال بعد توسط مؤسسه‌ی شرق شناسی دانشگاه شیکاگو به‌عنوان کارشناس باستان شناسی مصر مشغول به کار شد. در سال ۱۹۹۳ م به دانشگاه برینستون بازگشت و در رشته‌ی معماری

نیاز این کشور به نفت این مناطق را مورد بررسی قرار داده‌اند و هدف خود را از ترجمه کتاب مذکور «تلاش برای ثبت تاریخ نفت کشور و شناخت تاریخ استقلال طلبی مردم این مرز و بوم برای تعیین سرنوشت و منافع ملی خود» می‌دانند. (ویلبر ص ۷). در «مقدمه» مترجمان به توضیح کلی در مورد اسناد ویلبر دونالد و ترجمه‌ی آن اشاره کرده‌اند و عنوان می‌کنند که «در بسیاری از صفحات این گزارش اسامی اشخاص حذف شده است... مترجمین با مراجعه به مراکز معتبر کشف رمز به بازشناسی مطالب و اسامی حذف شده در این گزارش پرداخته‌اند... تصاویر موجود در کتاب نیز جزو متن اصلی نبوده و به منظور فنی‌سازی به متن اصلی ضمیمه گردیده است.» (ویلبر ص ۸).

دین ل. داج (Dean L. Dodage) نویسنده‌ی «گزارش فوق» دلیل تدوین آن را چنین برمی‌شمارد که «مدارک در دسترس و خاطره‌ها در حافظه‌ی اشخاصی که در عملیات (کودتا) شرکت داشته‌اند تازه بود و لازم می‌نمود که تاریخ عملیات بزرگ ثبت شود... بر پاره‌ای از نتایج حاصل از ارزیابی عملیات تاکید گردد... و به شکل رهنمودهایی در آید که در عملیات‌های مشابه بعدی به‌توان از آن استفاده کرد.» (همان، ص ۱۴).

«خلاصه‌ی گزارش»، کودتا علیه دکتر مصدق را این‌گونه توجیه می‌کند «... مشروطیت ایران به‌خاطر ادامه‌ی نخست‌وزیری مصدق بی‌اعتبار گشته بود... حکومت او با حزب توده ایران همکاری کرده بود... به این ارزیابی رسیدیم که ایران در خطر رفتن به پشت پرده‌ی آهنین قرار دارد... جز طرح و اجرای برنامه‌ی مخفی سرنوشتی دیگر هیچ کاری برای ترمیم وضعیت موجود امکانپذیر نبود.» (همان، ص ۱۵)

در ادامه آمده است که هدف از نقشه تی. پی. آ. زاکس (TPAJACK) «سرنوشتی حکومت مصدق و برقراری دوباره‌ی حیثیت و قدرت شاه و جایگزینی حکومتی دیگر به جای حکومت مصدق بود که ایران را با سیاست‌هایی سازنده اداره کند. هدف، به‌خصوص، بر سر کار آوردن حکومتی بود که به توافق منصفانه‌ای بر سر نفت نائل آید...» (همان، ص ۱۴).

در مبحث «قدم‌های نخستین» به عوامل مؤثر در سرنوشتی حکومت دکتر مصدق اشاره شده است. «تحقیقات به این نتیجه رسید که ترکیبی از شاه و زاهدی با کمک افراد سیا در محل، همراه با حمایت مالی شرایط خوبی را برای سرنوشتی حکومت مصدق ایجاد خواهد کرد.» (همان، ص ۲۵) دلیل انتخاب زاهدی به عنوان یکی از مهره‌های اصلی این بود که وی زمانی عضو هیأت وزیران مصدق بود از هیأت وزیران بیرون رفته و تنها شخصیتی میان مخالفان بود که مخالفت خویش را آشکارا اعلام می‌کرد به همین دلیل پیروان بسیاری را به خود جلب کرد.

در تهیه‌ی «پیش‌نویس طرح» جزئیات نقشه عملیاتی به این صورت بود که ۱- از میان نامزدهای بالقوه، زاهدی تنها کسی است که شجاعت و استواری لازم را برای جلب حامیان دارد.

۲- شاه با بی‌میلی تمام حاضر به همکاری می‌شود و باید او را وادار به انجام این کار کرد.

۳- قوای نظامی ترجیح می‌دهند که با شاه باشند.

۴- عملیات باید در صورت امکان جنبه قانونی یا شبه قانونی داشته باشد و نه کودتایی خارج از چارچوب قانون.

۵- درست‌پیش از روز شروع عملیات ساقط کردن حکومت مصدق افکار

عمومی باید مساعد اقدام علیه مصدق باشد. ۶- بخش نظامی کار، زمانی می‌تواند با موافقت اجرا شود که پایگاه سیا نقشه را همراه ایرانی‌هایی که زاهدی معین می‌کند مورد بازبینی قرار گیرد. ۷- حکومت جدید تدابیر احتیاطی لازم برای مقابله با واکنش حزب توده را اتخاذ کند. (همان صص ۳۰ - ۳۱).

کرمیت روزولت و همکارانش هنگامی که به دنبال «تحکیم نقشه‌ی عملیاتی» خود بودند توجه خود را به دو عامل معطوف کرده بودند یکی واکنشی که می‌بایست در قبال قوی‌ترین عناصر جانبدار دکتر مصدق مثل رهبران ایل قشقایی (خسروخان و ناصرخان) نشان می‌دادند و دیگری کوشش‌هایی که صرف تقویت و توسعه نیروهای ضد مصدق می‌شد.

در مبحث «اتخاذ تصمیمات و آغاز فعالیت‌ها» برای شروع کودتا افرادی که مأمور اجرای نقشه شده‌اند معرفی شده است: روزولت به عنوان مسئول بخش عملیات در تهران انتخاب شد. جان لویت (John H. Leovitt) به نیکویا فرستاده شد تا با پایگاه آنلیجنس سرویس در تماس باشد و سه خط ارتباطی را که قبلاً ایجاد شده بود برقرار نگاه دارد. نایب سرهنگ استیفن جانسون مید (Estepen Johnson Meade) مأموریت یافت که به نمایندگی از طرف سیا در پاریس با شاهزاده اشرف، خواهر شاه، در تماس باشد ژوزف گودین رئیس پایگاه در تهران - مأموریت یافت نقش مسئول ستاد فرماندهی عملیات - روزولت - را بر عهده بگیرد و نخست در واشنگتن و سپس در تهران جورج کارول - رئیس اداره‌ی اطلاعات خارجی در تهران - راه یافت و مسئولیت اجرای بخش نظامی عملیات را به او واگذار کرد. دونالد ویلبر مأموریت یافت جنبه‌های تبلیغاتی را در طول عملیات بر عهده بگیرد.

جان والر (John H. Walr) مأموریت یافت در تی. پی. آ. زاکس مسئولیت‌های اداره‌ی مرکزی سیا را در پشتیبانی از عملیات بر عهده بگیرد و رابط سیا با وزارت خارج و وزارت دفاع باشد.

روزه گوئیران، رئیس پیشین پایگاه سیا در تهران، که روزهای اجرای نقشه از اکس در تهران حضور نداشت، مراحل اولیه‌ی عملیات را در تهران رهبری کرد. برای عملی شدن کودتا نیاز بود تا محمدرضا شاه هم با آن همکاری کند و فرمان نخست‌وزیری زاهدی و عزل دکتر مصدق را امضا کند، وی که هرگز به عنوان یک فرد شجاع شناخته نشده بود در ابتدا مردد بود ولی سرانجام عوامل کودتا با «اعمال فشار بر شاه» او را با خود همراه کردند.

آنچه شاه را عقب نگه می‌داشت فقط ویژگی‌های شخصیتی او نبود مصدق محبوب‌ترین شخصیت تاریخ معاصر ایران به‌شمار می‌رفت و اگر چه عملیات خرابکارانه و فشارهای اقتصادی بریتانیا او را تضعیف کرده بود، هنوز هم مورد علاقه و ستایش مردم ایران قرار داشت حتی مشخص نبود که آیا شاه از لحاظ حقوقی می‌تواند او را برکنار نماید یا خیر عواقب این طرح ممکن بود متوجه خود طراحان آن شود و نه تنها حیات شخصی شاه بلکه کل نظام سلطنت را به خطر اندازد. (کینزر، ص ۱۱). ولی بنابر اسناد CIA آمده است که «بنابر قول نصیری (که هیچ‌گاه تأیید نشد) سرانجام این ثریا بود که شاه را قانع کرد فرمان‌ها را امضا کند اگر این امر راست باشد ثریا متصدی بوده است. دور از انتظار (ویلبر، ص ۵۴) «نخستین عملیات» کودتا چنان در ۱۶- اوت ۱۹۵۳ م/ ۲۵ مرداد ۱۳۳۲ ش شروع شد ولی «سرهنگ نصیری در ۲۳:۳۰ در خانه‌ی مصدق دستگیر

شد» (همان، ص ۶۰) و «در حدود ساعت ۲:۳۰ صبح ایرانی‌هایی که هنوز می‌خواستند عملیات را به انجام رسانند زمانی که دیدند واحدها تقویت شده‌اند و قوای بیشتری به سمت شهر می‌روند و خودروها را متوقف کرده می‌پرسند چه خبر است، متقاعد شدند که شکست خورده‌اند.» (همان، ص ۶۱)

در مبحثی که به توضیح «شکست آشکار کودتا» پرداخته شده به این امر اشاره دارد که «حزب توده نیز همانند حکومت از نقشه‌ها آگاهی داشت اما چگونگی آن را نمی‌دانیم.» (همان، ص ۶۴) بعد از شکست کودتا در ۲۵ مرداد و فرار شاه به بغداد سخنان او از رادیو پخش شد که گفت: «آن چه در ایران انجام گرفته است به معنای واقعی کلمه کودتا نیست او بر طبق قانون اساسی مصدق را از نخست‌وزیری عزل و سرلشکر زاهدی را به جای او به نخست‌وزیری منصوب کرده است.» (همان، ص ۶۹)

خبر کودتای ۲۵ مرداد مردم ایران را در بهت و حیرت فرو برده بود این کودتا با مداخله علنی شاه و به وسیله فرمانده و عوامل گارد سلطنتی مردم را خشمگین ساخته بود. از صبح ۲۵ مرداد، شهر تهران به حال نیمه تعطیل در آمده بود و مردم در گوشه و کنار درباره‌ی کودتای نافرجام شاه گفتگو کردند. (نجاتی، ص ۴۰۶)

در صبح ۲۵ مرداد که کریمت روزولت خبر شکست کودتای نظامی و دستگیری سرهنگ نصیری را از رادیو شنید بی‌درنگ دست به کار بررسی و اجرای کودتای دوم شد. شاه که در کودتای اول شکست خورده بود فرمان نخست‌وزیری زاهدی را امضاء کرد در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ فرمان مذکور در روزنامه‌های ستاره اسلام، آسیای جوان، آرام، مرد آسیا، ملت ما و زورنال دو تهران منتشر شد. خبرها حاکی از آن بود که امر سرنگون کردن در شرف رخ دادن است. جنب و جوش خیابان‌های بزرگ تهران را فرا گرفته بود و این حرکت به خانه دکتر مصدق می‌رسید «در خود تهران واپسین مقاومت‌ها از میان می‌رفت ستاد ارتش تصرف شد و در پایان روز ساعت ۱۹ خانه مصدق تصرف و منهدم شد هر چه در این خانه بود در خیابان و معابر فرو ریخته شد.» (ویلبر، ص ۹۴) و به این ترتیب بود که دولت دکتر مصدق سرنگون و «شاه پیروز می‌شود.»

مبحث مربوط به «گزارش به لندن» به سفر روزولت به لندن و دیدار وی با سرلشکر ژ. آلکساندر سینگر و دیگر مقامات انتلیجنس سرویس پرداخته شده است روزولت در این دیدار گزارشی از تحولات داخلی و جو روانی حاکم بر ایران را توضیح داد.

بحث پایانی گزارش ویلبر تحت عنوان «آن چه عملیات به ما می‌آموزد» به این امر اشاره دارد که «دو عنصر از عناصر پشتیبان عملیات، توانایی سرعت بخشیدن به عملیات را زمانی که بدین کار نیاز پیدا می‌شد، نداشتند این دو بخش ارتباطات و دایره جنگ روانی بود.» (همان، ص ۱۰۳) هم‌چنین «از درس‌های دیگری که آموختیم توانایی اداره‌ی مرکزی سیا در برنامه ریزی و توانایی پایگاه‌های آن در اجرای دستورهای عمومی و خاص بود.» (همان، ص ۱۰۶) در پایان به این امر اشاره شد که «در عرصه‌ی جهانی منافع آمریکا و انگلستان و فعالیت‌هایشان باید همگرا شوند معامله بزرگ این بود که زمانی که دو طرف دیدند اهدافشان یکی است، هماهنگی لازم در زمینه‌های خاص عملیات را به عمل آوردند.» (همان، ص ۱۱۰)

در پایان کتاب پنج ضمیمه آمده است:

نکاتی در مورد کتاب :

نکات قوت:

– هرچند کتاب حاضر دارای جانبداری خاص است اما به دلیل آن که اسناد در همان زمان تهیه شده است در روشن شدن بسیاری از مسائل تاریخی می‌تواند راه‌گشا باشد.

– از نکات مثبت کتاب می‌توان به زیرنویس آن اشاره کرد که توسط مترجمین تهیه شده است و خواننده را در درک مطالب مستغنی می‌کند.

– عکس‌هایی که در کتاب چاپ شده در اسناد اصلی نبوده و توسط مترجمین افزوده شده است.

نکات ضعف:

– یکی از نواقص کتاب این است که هیچ‌گونه متن اصلی اسناد در کتاب چاپ نشده است.

– اسناد حاضر به دلیل آن که توسط خود کودتا چپان تهیه شده است دارای جانب‌داری خاصی است و نباید بعضی از مطالب آن را بدون چون و چرا و تفحص در کتب دیگر باور داشت.

– نکته‌ای که باید به آن اشاره کرد این است که دونالد ویلبر در هنگام انجام کودتا در ایران نبوده و گزارش وی از کودتا بر اساس گفته‌های کریمت روزولت و سایر نقش آفرینان است و در این روند، برخی واقعیت‌ها لاجرم از دست رفته یا دچار سوء تعبیر شده‌اند.

منابع :

– بیگدلی، علی، (فقدان استراتژی و ناکامی دکتر مصدق) فصلنامه‌ی روابط خارجی، سال چهارم، شماره ۱۵ (تابستان ۱۳۸۲).

– کینز، استیون. همه مردان شاه ت: لطف الله میثمی، تهران، صمدیه، ۱۳۸۲.

– نجاتی، غلامرضا. جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، چاپ هشتم، بی‌جا، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸.

– ویلبر، دونالد. سرنگونی دولت مصدق به روایت سند سازمان CIA، ت: بهمن سراجیان، سلمان قاسمیان، تهران، دانشگاه، ۱۳۸۹.

پی‌نوشت:

۱. خواننده باید به امر آگاه باشد که نظرات موجود در این گزارش مبتنی بر نظریات افسر مسئول سیا است و طبیعتاً نوعی یک‌جانبه‌گرایی در آن است و نظرات منفی سیا در خصوص نهضت ملی ایران را بازگو می‌کند.